

ամեն կողմ ազդարարուած աւազակաց գոնէ մաս մը՝ խորհրդատուաց երեւակայութեան ծնունդն էին. արինաբարու նկարագրուած լեռնականաց քով ալ երբեմն ասպնջականութիւն գտած է. ձեռն հիսերով անթափանց բուռած կրճերը յաճախ հազիւ թէ ձեռն դոյնէ խաւ մը կը կրէին. եւ անգամ մը, կ'ըսէ, լըլուժեամբ իրեն խորհուրդ տուեցաւ տեղէ մը շանցնիլ, իբր թէ լը ըլլայ ինձերով՝ որոնք օր ցերեկով ալ մարդ կը փարատեն։ «Արեւելք, կը վերջացնէ, տակաւին հայրենիքն է զըջցներու ծագման (Mythenbildungen) եւ կ'երեւայ թէ հոս վախն աւելի հնարարէա (erfinderisch) կ'ընէ քան ուրիշ տեղ» (էջ 12—31)

Մերսին, որչափ ալ նորագոյն հիմնարկութիւն մըն է, հին հողի մը վրան է, ինչպէս կը ցուցնեն գտնուած բազմաթիւ անօթոց բեկորներ եւ մարմարեայ կոտրեմքեր՝ արդի քաղաքին արեւմտակողմը։ Քաղաքը ծաղկելու վրայ է. թէեւ կիման վատագուորը, որով ամառը ընակիւններ կը ստիպուին լեռնակողմերն ապաստանիլ։ Ցարսոն շատ վատ տպագրութիւն մ'ըրած է ուղեւորին վրայ, Թէպէտ, կ'ըսուի, տակաւին 15—20 հազար բնակչով, բայց նոյն իսկ այս կողմանց համար ալ՝ ամենախեղճ եւ ամենէն աղտոտ՝ վայրերէն մին եղած է։ Հոս հոն տեսնուած յոյն կամ հայ վաճառականի մը նոր տունը կը ցուցնէ թէ սկսած ըլլայ բարեփոխում մը՝ այնպիսի քաղաքի մը, որ գարաւոր պատմութիւն ունի, եւ որ կը մրցի երբեմն մեծութեամբ Բարսիլոնի հետ, եւ գիտութեան իրրեւ որորան՝ Աղեքսանդրիոյ հետ։ Քաղաք մը որ հնագոյն, հին ու միջին պատմութեան ամենանշանաւոր դիպաց հանդիսավայրն եղած է, քրիստոնէական գաղափարին հետ անբաժան կապուած՝ Պաւղոս Առաքեալ մը տալով, բնականապէս առաւ նիւթ կը մատակարարէ խորհրդ մտքի մ'անցնելոյն մասին գեղեցիկ կերպով խորհրդանշելու. (տես էջ 14—28.)

Առանայի կիման Ուղեւորն աւելի վատաւորը կը գտնէ քան Մերսինի եւ Ցարսոնի օդը. իսկ իրրեւ քաղաք՝ որչափ ալ արեւելեան չափով՝ յիշեալ քաղաքներու համեմատութեամբ արդէն մայրաքաղաքի մը երեւոյթիմ կ'առնու, փողոցները՝ սպասուածէն աւելիլաւ են եւ գոնէ այն ժամանակ՝ բարեկեցութեան տպագրութիւն կ'ընէր քաղաքն իւր իբր 50 հազար բնակչով։ Թէեւ շուկայն Ցարսոնի շուկայէն փոքր է, բայց աւելի բանով։ Ուղեւորը ներկայ եղած է նաեւ Թատերական ներկայացման մը,

զոր կու տար հայ խումբ մը. (էջ 31.) Ամառը լարեխառնութիւնն այնչափ կը բարձրանայ երբեմն որ արեւու մէջ կապարն ուղղակի կը հալի, եւ այսպէս բնական է որ ամիսներով բնակիչները դուրս կ'ապաստանին եւ քաղաքը կ'ամառանայ. (տես էջ 28—35.)

Առանայէն Մսիս ճամբուն նկարագրութեան մէջ կ'արժէ կարգաւ ուղեկից ուստիկանաց մասին գրուածը։ Մսիս քաղաքին համառօտ պատմութեան մէջ չէ մոռցուած անխարկել նաեւ անոր դիրքը Ռուբենեանց ատեն։ Ղեղեցիկ է նաեւ Պիւռամոսի եւ Ղիւզնուսի նկարագրութիւնը։ Մսիսէ՝ լեռանց ճամբով՝ իջած է ուղեւորը կրկին ծովեզերքը՝ Ալասու կողմը. (տես էջ 35—45.) Ալաս, արդէն Հռոմէական ժամանակ ծաղկեալ Նաւահանդիստ մը, յատկապէս Ռուբենեանց եւ խաչակրութեանց օրերուն համաշխարհային վաճառականութեան կենդրոն մ'եղած էր, ուր արդէն այն ժամանակ իտալական իշխանութիւնք յատուկ վարչութեամբ գաղութներ կը կազմէին՝ «հիւպատոսի», մը պաշտպանութեան տակ, քաղաք մը որ՝ «աւելի արեւմտեան քան հայկական նկարագիր ունէր, ու երբեմնի շքեղութիւնէն գոյն բան մնացած է՝ խեղճ գիւղ մը, բայց գրաւիչ են տակաւին իւր բերդի աւերակներն իսկ, որոնք առթիւ կու տան Ուղեւորին ընդհանրապէս Ղիլիկիան բերդերու եւ գղեականերու աւերակներն եւ իրենց ըրած տպագրութիւնքն համեմատելու եւրոպականաց հետ. (տես էջ 45—54.)

Ճամբան այնուհետեւ կը շարունակուի գրեթէ միշտ՝ ծովեզերքի ուղղութեամբ մինչեւ Աղեքսանդրեական, որուն տեղը կը համարի ուղեւորը լինելու ըլլայ հին Միւրիանդրոսը։ Ղիլիկիանցի խոտը ծոցէն, եւ այսպէս այն ճակատավայրէն, ուր Աղեքսանդր եւ Դարեհ զէմ առ զէմ եկան եւ արեւելից բախտը՝ գարեբու համար՝ գոնէ կ'ստով որոշուեցաւ։ Ըստ Հեղինակին Պարսից անձնան պարտութեան բուռ պատճառը նոյն իսկ անդէն էր, հազիւ ժամու մը խորութեամբ հարկավայրն, ուր Պարսկական անթիւ բանակը չէր կրնար տարածուիլ եւ միազօր գործել, որով օգուտ չունեցաւ իրեն թուական անպայման առաւելութիւնն՝ ճիշդ ինչպէս Մարտինի փորձիկ գաշտին մէջ կը բեկանէր երբեմն պարսիկ մեծագոր բանակը նոյն պատճառաւ։ Ճակատավայրին մէկ մեծ բլրակոյտն վրայ տեսած է տեղացիներ, որոնք գաղտնի պեղումներ կ'ընէին՝ գտններ գտնելու յուսով։ Կ'ըսէին թէ նման բլրակոյտ մը ոսկի ասպաղէն մը գտնուած

ըլլայ. իսկ իրենք հոս միայն քանի մը գրամներ գտած են: Արդեօք որչափ բան այսպիսով կը կորսուի, որովք հնութեան թերեւս թանկագին յիշատակարաններն էին. (տես էջ 54—60.) Ճամբու յաջորդ հանգրուանի՝ Պայասի (հին Bajae, որ սիրուած բաղնիք մըն էր) մասին բաւական զուարճիւթեքներ կը պատմէ ուղեւորն ('տերեպէյ, Քիւլէիս Սլի եւ խաղիւպէյ տիրապետաց սիրագործութիւնքն), եւ դիզկին՝ որ այժմ Ատանայի կուսակալութեան բանան ու պատժարանն է. (տես էջ 61—67.) Աղէքսանդրեանէ շատ յաջող գիրք մ'ունի. Բէյրութէն մինչեւ հոս բոլոր ծովեզերքն ասկէ լաւ նաւահանգիստ չկայ, եւ իբրեւ այսպիսի՝ կրնայ մեծագոյն ապագայ մ'ունենալ, քանի որ դէպ չալէպի եւ Եփրատակողմանցն բնական մուտքն է: Բայց ուղեւորը տակաւին շատ խեղճ վիճակի մէջ գտած էր, հազիւ երեք հազար բնակչով եւ կիլիմայով մը որ բոլորովին վատաւորը է՝ շրջակայ տեղաբեր ճահճներուն պատճառաւ: Ըստ ինքեան քաղաքը Ասորիքի չի վերաբերիր, բայց արդէն հոս սիրողն է արարական աշխարհքը եւ արաբական լեզուն, եւ նոյն իսկ Եփրատի անապատի հովը (խամիր) մինչեւ հոս իւր ազդեցութիւնը կը տարածէ. (տես էջ 67—71.) Այնուհետեւ ճամբան նախ ճահճներուն մէջէն կ'անցնի, մինչեւ որ կը հասնի Ամանոսի շղթան եւ օձապտոյտ եւ խոր վիհերու քովէն կ'ելլէ վեր Բէյլանի անցքը: Բէյլան գեղեցկագիր տեղ մըն է եւ լաւ շինուած դարաստանաձեւ լեռան կողքին վըայ, վարը՝ ոտքին տակ՝ խորունկ կիրճը: Հոս կ'ապաստանին վատաւորը եղանակներուն Աղէքսանդրեակի եւ նաեւ չալէպի բնակիչները: Ասկէ ներս արդէն ասորական հող է, եւ հեռուն կը նշմարուի Անտիոքայ լիճը (զոր, կ'ըսէ, Արաբները 'Արգարու լիճ' կը կոչեն): Ճամբան ու կիրճը ամենահին դարերէ վեր անցքն էր ամէն ազգաց, որ պատմութեան մէջ դեր մը խաղացած են (տես էջ 71—81.) Նշանաւորն Անտիոք այժմ հնոյն հազիւ տասներորդ մասը կը բռնէ տարածութեամբ, այն որ գարեջրով միջնափայլն էր բնդհանուր քաղաքակրթութեան մը՝ որ ծագած էր յունական եւ ասիական տարեբայ խառնուրդէն: Փառաւորութեամբ եւ բնակչաց թուով կը մրցէր նոյն իսկ Հռոմի հետ, թէեւ, կ'ըսէ, Նոր քաղաքս հին Հռոմի հանդէպ անշուշտ այնպիսի ազդեալ մ'ունէր՝ ինչպէս է այժմ Նիւ-Եորկ լոնգոնի դիմաց: Իբրեւ կենդանի մը արուեստից եւ գիտութեանց՝ չէր կրնար մրցիլ Աղէքսան-

դրիոյ հետ, բայց բնիկ միջավայր մըն էր զուարճութեանց եւ խրախուժեանց, իբրեւ բնական վայր մ'ամէն կարգի ազգաց՝ որ հոս ի մի կը ձուլուէին՝ առանց որոշ ազգութեանց, առանց ազգային աւանդութեանց եւ ենթակայ ամէն տեսակ տպաւորութեանց, յարմար տեղի մըն էր անսանձ ապականութեան քով՝ նաեւ ամենախիտ վարուց, Հոս էր որ քրիստոնէութիւնն սկսաւ իւր ընթացքն իբրեւ համաշխարհային կրօնք մը՝ ելլելով զուտ հրէական շրջանէն. (տես էջ 78—85.)

Այս գլխով կը փակուի գրքիս մեղի համար հետաքրքրական մասը: Այցուած է "Չմուռնային Ափրիկէն", խորագրեալ նամակ մը՝ ուղղուած Վալսերբը ազատատեսուն եւ գրուած Բատնոյէ յԱլճիեր, նկարագրելով Սահարան Այս ալ նախնաբար տպուած էր նոյն թերթին մէջ՝, ինչպէս տեսնուեցաւ՝ համառօտ ուղեգրութիւնս սիրուն գրուածք մըն է, որ հետաքրքրութեամբ կը կարդացուի: 4. 6. 8.

ՄԱՅՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՄԱՅՆԱԳՐԱԿԱՆ

(Հարկաւորութիւն)

Բ.

Այս մասում մեք կը քննենք խորենացու երկրորդ գրքի վերջին ութ գլուխները, որ քաղուած են "ի համբաւուց արանց արանց իմաստնոց եւ հնախոս սիրաբանից, եւ ամփոփում են Տրդատեան շրջանի շարունակութիւնը եւ վախճանը:

Իմ՝ "Հայոց Վէպ" քննադատական երկի մէջ բաւականաչափ խոսուած է 'Թաղաքս Աուտանդին Մաքսիմիւն, եւ թէ որպէս հանդիպեցաւ հաւատոց", եւ 'Թաղաքս Դուռնէի Երանէլոյ, եթէ որպէս եղեւ պատճառք փրկութեան Վրաց", գլուխները մասին: Բայց ես աւելորդ չեմ համարում դառնալ սրանց, խորենացու լոյս տեսած Նոր աղբիւրների առիթով — այն է Սկիրատի հայոց թարգմանութեան, որպէս եւ

„Aus dem winterlichen Afrika“. Brief an Alexander Freih. v. Warsberg. լոյս տեսած նոյն թերթին մէջ՝ Beilage der Münchener Allgemeinen, 27. Mai 1887.

1 էջ 19—30.

2 յոդ. Բ. 24.

3 յոդ. Բ. 25.